

ભારતમાં વસ્તી ગણતરી ઉદ્ભવ અને વિકાસ : એક સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન

Dr. B. B. Gohil

Associate Professor in Sociology
Smt. B. V. Dhanak College,
Bagasara

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વસતી ગણતરીનો ઐતિહાસિક સમજનો હેતુ રહેલો છે. 'Census'(વસ્તી ગણતરી) શબ્દ લેટિન મૂળનો ભાષાનો છે. રોમન રિપબ્લિક દરમિયાન, વસ્તી ગણતરી એ એક સૂચિ હતી જેમાં લશ્કરી સેવા માટેના બધા પુખ્ત પુરુષોની નોંધ રાખવામાં આવતી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય સરખામણીઓ માટે આધુનિક વસ્તી ગણતરી આવશ્યક છે. વસ્તી ગણતરી વસ્તીના ઘણા લક્ષણો પર ડેટા એકત્રિત કરે છે. વસ્તી ગણતરી સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય વસ્તી વિષયક ડેટા એકત્રિત કરવાની એક માત્ર પદ્ધતિ તરીકે શરૂ થઈ હતી અને હવે તે વિવિધ સર્વેલણોની મોટી પદ્ધતિનો ભાગ છે. વસ્તીના અંદાજ એ વસ્તી ગણતરીનું એક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે, જેમાં વસ્તીના ભૌગોલિક વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે, ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વર્ષે અને જાતિ આધારિત વસ્તીનો પણ સમાવેશ થાય છે. વર્તમાનમાં વસ્તી ગણતરીના ડેટાનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે સંશોધન, વ્યવસાયિક માર્કેટિંગ અને આયોજન માટે કરવામાં આવે છે, ઉપરાંત કેટલાક દેશોમાં, વસ્તી ગણતરી પ્રદેશોમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની સંખ્યાને વિભાજિત કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી સત્તાવાર ગણતરીઓ પુરી પાડે છે.

UNFPA (United Nations Population Fund અગાઉનું નામ United Nations Fund for

Population Activibes) અનુસાર, “વસ્તી અને આવાસ વસ્તી ગણતરી દ્વારા જનરેટ કરવામાં આવેલી માહિતી-લોકોની સંખ્યા તેમનું વિતરણ, તેમની રહેવાની સ્થિતિ અને અન્ય હાદરૂપ ડેટા - વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.”

ભારતના ઉમદા રાષ્ટ્રીય નેતાઓ પૈકીના એક, શ્રી ગોવિંદ વલ્લભ પંતે વસ્તી ગણતરી વિષે કહ્યું હતું કે “વસ્તી ગણતરી અહેવાલનો સંદર્ભ લીધા વિના કોઈપણ વહીવટી, આર્થિક અથવા સામાજિક કાર્યને પાર પાડી શકાતું નથી. વસ્તી ગણતરી એ દરેક અભ્યાસ તથા તપાસનો એક આવશ્યક ભાગ છે. ઘણીવાર નાની સમસ્યાના ઉકેલ માટે પણ વસ્તી ગણતરી અહેવાલોનો આધાર લેવો પડે છે.”

➤ વસ્તી ગણતરીનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :-

ભારતમાં ઈ.સ. પૂર્વે 800-600 દરમિયાન પ્રાચીન સાહિત્ય 'ઋગ્વેદ'માં વસ્તી ગણતરી વિષે અમુક ઉલ્લેખ મળે છે. ઈ.સ. પૂર્વે 3જી સદીમાં લખાયેલ કૌટિલ્ય (ચાણક્ય)ના પ્રખ્યાત ગ્રંથ 'અર્થશાસ્ત્ર'માં પણ વસ્તીના આંકડાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે. જેમાં વસ્તી, આર્થિક અને કૃષિ અંગેની વસ્તી ગણતરીનું વિગતવાર વર્ણન છે. મુઘલ રાજા અકબરના શાસન દરમિયાનના 'આઈને અકબરી'માં વસ્તી, ઉદ્યોગ, સંપત્તિ વગેરેની વ્યાપક માહિતીનો ભારતમાં વસ્તી વિષયક માહિતીનો સમાવેશ થાય છે. દેશમાં 1865 અને 1872 વચ્ચે ભારતના પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના આંશિક પ્રયાસો થયા. ત્યારબાદ 17 ફેબ્રુઆરી, 1887માં દેશની સૌ પ્રથમ વસ્તીગણતરી થઈ (ડબ્લ્યુ સી. પ્લોડેન, વસ્તી ગણતરીના કમિશ્નર) ત્યારથી દર દસ વર્ષે વસ્તીગણતરી હાથ ધરવામાં આવે છે. 1881 ની વસ્તી ગણતરી બ્રિટિશ શાસન હેઠળના સમગ્ર ભારતમાં (કાશ્મીર સિવાય) કરવામાં આવી હતી. 1881 ની વસ્તી ગણતરીમાં 12 સવાલો સાથેની 'સેન્સસ સૂચિ'નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

બ્રિટીશરાજ દરમિયાન છેલ્લે 1931 માં જાતિ અંગે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. આઝાદી પછી જાતિ આધારિત વસ્તી ગણતરી સૌપ્રથમ કેરળમાં 1968માં થઈ હતી. જે સામાજિક-આર્થિક-સર્વેક્ષણ - 1968 ના નામે ઓળખાઈ હતી અને 1971 ના કેરળના ગેઝેટમાં તેના પરિણામો પ્રકાશિત થયા હતા. દેશમાં 1872, 1881, 1891, 1901, 1911, 1921, 1931, 1941, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001 અને 2011 ના વર્ષોમાં વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી. આમ છેલ્લે 2011 માં પંદરમી વસ્તી ગણતરી કરવામાં આવી.

➤ ભારતમાં 2011ની વસ્તી ગણતરી :-

2011ની ભારતીય વસ્તી ગણતરી માટે સી. એમ. ચંદ્રમૌલી ભારતના રજિસ્ટ્રાર જનરલ અને સેન્સસ કમિશ્નર હતા. સેન્સસ ડેટા 16 ભાષાઓમાં એકત્રિત કરવામાં આવ્યો હતો અને 18 ભાષાઓમાં પ્રશિક્ષણ માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવામાં આવી હતી.

ભારતમાં 15મી વસ્તી ગણતરી 'પરની સૂચિ' (નાઉસચિરિ કરચમાં આવી હતી. પરની સૂચિનો તબક્કો 1 એપ્રિલ 2010 ના રોજ શરૂ થયો. પ્રથમ તબક્કામાં નેશનલ હેબુલેશન જસ્ટર(એનપીઆર)ની માનિતી પણ એકત્રિત કરવામાં આવી હતી, જેનો ઉપયોગ ભારતના યુનિક આઈન્ટિકિ કેકેશન ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા (યુઆઈડીએઆઈ) દ્વારા તમામ રજિસ્ટર્ડ ભારતીય નિવાસીઓને 12 માનો અનન્ય ઓળખ (આધાર નંબર) નંબર માટે કરવામાં આવ્યો. બીજો તબક્કો 9 અને 28 ફેબ્રુઆરી 2011 વચ્ચે હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો.

આ વસ્તી ગણતરીમાં સૌ પ્રથમ વખત બાયોમેટ્રિક માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. 31 માર્ચ, 2011ના રોજ બહાર પાડવામાં આવેલ અહેવાલો અનુસાર 2001 ની તુલનામાં 2011 માં 17,70% ની વસ્તી વૃદ્ધિ થઈ છે. ભારતીય વસ્તી

1.21 અબજ નોંધાઈ. સાક્ષરતા દર દાયકા દરમિયાન 9.21% વૃદ્ધિ સાથે 74.04% થયો. વસ્તીગણતરીનું સૂત્ર 'અવર સેન્સસ, અવર ફ્યુચર' Our Census, Our future હતું.

29 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ફેલાયેલ, વસ્તી ગણતરીમાં 640 જિલ્લાઓ, 5924 તાલુકા, 7935 નગરો અને છ લાખથી વધુ ગામો આવરી લેવાયી હતાં. કુલ 2.7 મિલિયન અધિકારીઓએ 7935 નગરો અને છ લાખ ગામોમાં ઘરની મુલાકાત લીધી હતી. વસ્તી ગણતરીની કામગીરી પાછળનું ખર્ચ આશરે રૂ. 2200 કરોડ (યુએસ \$ 320 મિલિયન) થયું હતું.

વિવિધ રાજકીય આગેવાનો દ્વારા કરવામાં આવેલી માંગણી અનુસાર 2011 ની વસ્તી ગણતરીમાં જાતિઓ અંગેની માહિતી સામેલ કરવામાં આવી હતી અને સામાજિક-આર્થિક અને જાતિ આધારિત વસ્તી ગણતરી 2011 નું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું જેના પ્રથમ તારણો 3 જુલાઈ 2015 ના રોજ કેન્દ્રના નાણાંપ્રધાન અરુણ જટલી દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.

વસ્તી ગણતરીની આંકડાકીય માહિતી 31 માર્ચ 2011 ના રોજ રજૂ કરવામાં આવી હતી (અને 20 મે, 2013 ના રોજ અપડેટ કરવામાં આવી હતી.) 2011 માં ભારતમાં પહેલીવાર વસ્તી ગણતરીમાં ટ્રાન્સજેન્ડર (અન્યવગ)ની વસ્તી ગણવામાં આવી હતી. 2011માં દર 1000 પુરુષો જાતિ પ્રમાણ 940 સ્ત્રી હતું. અન્ય વર્ગની સંખ્યા 4.9 લાખ હતી.

2011 ની વસ્તીગણતરી મુજબ ભારતની વસ્તી 1,210,193,422 હતી. વિશ્વની જમીનના 2.4% ભાગ સાથે ભારત તેની 17.5% વસ્તીધરાવે છે. આશરે 200 મિલિયન લોકો સાથે ઉત્તરપ્રદેશ સૌથી વસ્તી ધરાવતું રાજ્ય છે. દેશની અડધાથી વધુ વસ્તી ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પશ્ચિમબંગાળ, આંધ્રપ્રદેશ અને મધ્યપ્રદેશ (છ

સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા રાજ્યો)માં રહે છે. 1.21 અબજ વસ્તીમાંથી 833 મિલિયન (68.8%) ગ્રામીણ અને 377 મિલિયન (31.2%) શહેરી વસ્તી હતી. દેશમાં 453.6 મિલિયન લોકો સ્થળાંતરિત છે, જે કુલ વસ્તીના 37.8% છે.

➤ વસ્તી ગણતરીની ઉપયોગીતા/મહત્ત્વ :-

• વહીવટ અને નીતિમાં ઉપયોગી :

વસ્તી ગણતરી વહીવટી હેતુઓ માટે પાયાની માહિતી પૂરી પાડે છે. મતવિસ્તારની સીમાચિહ્ન નક્કી કરવા, પ્રાદેશિક વિભાગની કાનૂની અને વહીવટી સ્થિતિ માટે તેમજ વિવિધ ચૂંટણીઓમાં અનામત બેઠકો નક્કી કરવા માટે વસ્તી ગણતરીની માહિતી ઉપયોગી છે. વસ્તીગણતરી જિલ્લાની વતની સામાજિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓ વિશેની માહિતી પણ આપે છે. જે જિલ્લા સ્તરે વહીવટ માટે ઉપયોગી છે. વસ્તીના ભૌગોલિક વિતરણ અંગેની માહિતી, તેનું કદ અને તેની અન્ય લાક્ષણિકતાઓ આર્થિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના અભ્યાસ અને મૂલ્યાંકન માટે આવશ્યક છે. જે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસને અસર, જાહેર આરોગ્ય અને કલ્યાણ, સામાજિક સેવાઓ, આર્થિક-સામાજિક આયોજન વગેરેના નીતિ વિષયક નિર્ણયો માટે વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે.

• સંશોધન માટે ઉપયોગી :

વસ્તી ગણતરી વસ્તીના નિવારણ, વર્તમાન અને ભૂતકાળના વલણો અને સંભવિત વિકાસના મૂલ્યાંકન માટે વિશ્લેષણ તેમજ માહિતી પૂરી પાડે છે. શહેરી-ગ્રામીણ વસ્તી, શહેરીકરણ, વ્યવસાય વગેરે અનુસાર વસ્તીના ભૌગોલિક વિસ્તાર, વસ્તીની જાતિ અને વય, માળખું, વસ્તીની સામાજિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓ વગેરે સંશોધકોના અભ્યાસ માટેના મહત્ત્વના વિષયો કે

મુદ્દાઓ છે. ઉપરાંત રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, પર્યાવરણીય વગેરે વિષયોના સંશોધન માટે પણ વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે.

• વ્યવસાય અને ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગી :

વ્યવસાય અને ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓ માટે પણ વસ્તીગણતરીના ડેટા ઘણા ઉપયોગી બને છે. વસ્તીના કદ અને તેના વિતરણની ઓછામાં ઓછી ઉંમર અને જાતિ દ્વારા ચોક્કસ માહિતી પરથી ગ્રાહકની માંગના વિશ્વસનીય અંદાજો મળી શકે છે, જેમ કે હાઉસિંગ, ફર્નીચર, કપડા, મનોરંજન સુવિધાઓ, તબીબી સેવા વગેરેની માંગને વસ્તીનું કદ અને તેનું વિતરણ અસર કરે છે. ઉપરાંત ઉદ્યોગો માટે સ્થાનિક કક્ષાએ કામદારો મેળવવા અંગેની માહિતી વસ્તી ગણતરી પરથી મળી શકે છે. તેમજ વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ વિકસાવવા માટે જે-તે પ્રદેશમાં વસ્તીનું માળખું કે બંધારણ કેવું છે તેની જાણકારી માટે વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે.

• નમૂના સર્વેક્ષણ (Sample Survey) માટે ઉપયોગી :

વસ્તીના કદ અને અન્ય લાક્ષણિકતાઓમાં થતા પરિવર્તનો તેમજ સામાજિક અને આર્થિક લાક્ષણિકતાઓની વિગતવાર માહિતીનું નમૂના સર્વેક્ષણ કરવામાં આવે છે. જેમાં વસ્તી ગણતરીની માહિતી પાયાનું કામ કરે છે. વસ્તી ગણતરી નમૂના સર્વેક્ષણ માટે એક માળખા કે ફ્રેમ તરીકે કામ કરે છે. નમૂના સર્વેક્ષણમાં સેમ્પલિંગ ફ્રેમ માટે વસ્તી ગણતરીની માહિતી જેવી કે નાના વિસ્તારો, માળખાં, વ્યક્તિઓ, ઘરો અથવા ઘરના જૂથો વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ વિભાગ ગ્રામ્ય સામાજિક અને આર્થિક તપાસ માટે ફ્રેમ તરીકે વસ્તી ગણતરીની ગ્રામીણ સૂચિનો ઉપયોગ કરે છે. ભારતમાં રજિસ્ટ્રાર જનરલની

ઓફિસની નમૂના નોંધણી યોજના પણ જન્મ અને મૃત્યુના નોંધણી માટે ફેમ તરીકે સેન્સસ ગામો અને બ્લોક્સની સૂચિનો ઉપયોગ કરે છે.

• આયોજનમાં ઉપયોગી :

દેશની સામાજિક અને આર્થિક યોજના માટે વસ્તી ગણતરી માહિતી અનિવાર્ય છે. આયોજન પંચ તથા નીતિ આયોગ દ્વારા વસ્તી ગણતરીની માહિતીનો વ્યાપક ઉપયોગ થાય છે. રાષ્ટ્રીય આવકના અંદાજો ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોની આવક તથા વપરાશ ખર્ચ, આવક સાપેક્ષતા વગેરેના અંદાજો મેળવવા માટે પણ વસ્તી ગણતરીના ડેટા ઉપયોગી બને છે. સરકારી યોજનાઓ અને સામાજિક મૂડી માટે વસ્તી ગણતરી ઉપયોગી છે. વસ્તી ગણતરીની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને શૈક્ષણિક સ્તરની માહિતી માનવશક્તિના આયોજના માટે ઉપયોગી બને છે. મકાન નિર્માણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, કૃષિ, ખોરાક અને રસ્તાના વિકાસ, રેલ પરિવહન વગેરે પરની નીતિઓના નિર્માણમાં વસ્તી ગણતરીની માહિતી ખૂબ ઉપયોગી છે.

• રાજકીય વ્યવસ્થા માટે ઉપયોગી :

લોકશાહી રાજકીય વ્યવસ્થા માટે વસ્તી વિષયક અભ્યાસ અતિ મહત્વનો છે. જુદા જુદા વિસ્તારોને લગતી વસ્તી ગણતરીના આધારે ચૂંટણી કમિશન મતદાનનું પૂર્વ આયોજન કરે છે. વસ્તી ગણતરીની માહિતી વગર ચૂંટણીપંચ દ્વારા ચૂંટણી કરવી ખુબ મુશ્કેલ બની જાય. વળી દરેક ચૂંટણી પછી મતદારોને સંખ્યા ઉપરાંત દેશના અન્ય સ્થળો અને પ્રદેશોમાંથી કેટલા સ્થળે સ્થળાંતર કર્યું છે તે જાણવા માટે વસ્તી ગણતરી જરૂરી છે. રાજકીય પક્ષો વસ્તી ગણતરીના આંકડા પરથી પુરુષ અને સ્ત્રી મતદારોની સંખ્યા, તેમના શિક્ષણનું સ્તર તેમની ઉંમરનું માળખું. કમાણીનું સ્તર વગેરેની માહિતી મેળવી શકે છે. જેના આધારે, રાજકીય પક્ષો મુદ્દાઓ ઉભા કરી શકે છે અને તેમના

ચૂંટણીમાં વચન આપી શકે છે. ચૂંટણી સમયે મેનિફેસ્ટો (ચૂંટણી હંદેરો) બનાવી શકે છે.

➤ વસ્તી ગણતરીની મર્યાદાઓ/સમસ્યાઓ/પ્રશ્નો :

• ખર્ચાળ :

આંકડાકીય માહિતી એકત્રિત કરતાં પહેલાં આંકડાશાસ્ત્રી દરેક વસ્તુનું નજીકથી અવલોકન કરે છે, તેથી વસ્તી ગણતરી તપાસની ખૂબ ખર્ચાળ પદ્ધતિ છે. દેશમાં વિવિધ સમયે થયેલી વસ્તી ગણતરીમાં ઘણા લોકોની જરૂરિયાત ઉભી થાય છે. ડેટા કલેક્શન, ડેટા પ્રોસેસિંગ, સીડ્યુલ પ્લાનિંગ, પ્રિન્ટીંગ વગેરેમાં ખુબ મોટો ખર્ચ થાય છે. ખુબ મોટા પ્રમાણમાં કાગળ તથા સ્ટેશનરીની જરૂર પડે છે તેમજ સ્ટાફ મહેનતાણા માટે પુષ્કળ ખર્ચ થાય છે.

• લાંબા સમયની પ્રક્રિયા :

વસ્તી ગણતરી સમય માંગી લેતી પ્રક્રિયા છે. ભારત જેવા વિશાળ દેશ કે જેમાં વસ્તીનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. તેમજ અને ભૌગોલિક રીતે વ્યાપકતા છે તથા ઘણા રાજ્યો છે. તેથી વસ્તી ગણતરીમાં ઘણો સમય લાગે છે. નિયત સમયમાં ડેટા કલેક્શન (માહિતી પ્રાપ્તિ) એ એક મોટો પડકાર બની રહે છે. વળી, ત્યારબાદ ડેટાબેઝ તૈયાર કરવામાં તથા ડેટા પ્રોસેસિંગ પ્રક્રિયામાં પણ ઘણો સમય લાગે છે. વળી, આંકડાઓ કે માહિતીમાં રહેલી ભૂલો કે ત્રુટીઓ શોધવામાં અને તેને સુધારવામાં પણ ઘણો સમય લાગે છે.

• માહિતી પ્રાપ્તિમાં પ્રશ્નો / સમસ્યા :

વસ્તી ગણતરી માટે માહિતી મેળવવી એ સૌથી મોટું પડકારજનક કામ છે. ઘણી વખત ઉત્તરદાતા માહિતી છુપાવે છે અથવા ખોટી માહિતી આપે છે ત્યારે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. ક્યારેક માહિતી મેળવનાર કે તપાસકર્તાને જે-તે વિસ્તાર/પ્રદેશની ભૌગોલિક

પરિસ્થિતિની પુરતી જાણકારી ન હોય તો પણ માહિતી પ્રાપ્તિમાં પ્રશ્નો સર્જાય છે. ક્યારેક લોકો અન્યત્ર સ્થળાંતર કરી ગયા હોય કે ઘરે હાજર ન હોય તો તેમની માહિતી લઈ શકાતી નથી.

- ભૂલોની શક્યતાઓ :

માહિતીનો અભાવ, માપન, આંકડાકીય એકમોની વ્યાખ્યાની અચોક્કસતાની અથવા તપસાકર્તાઓનો અંગત પૂર્વગ્રહ વગેરેની લીધે વસ્તી ગણતરીમાં ભૂલોની ઘણી શક્યતાઓ હોય છે. ઘણી વખત ડેટા કલેક્શન કરનાર વ્યક્તિ જાણે અજાણ્યે ખોટી માહિતી ભરી દે છે, તો ક્યારેક ઉત્તરદાતા માહિતી ખોટી આપે કે અધુરી માહિતી આપે તેવું બને. ઉપરાંત ડેટા પ્રોસેસિંગમાં માહિતીમાં કે આંકડાઓમાં ઘણી વખત ભૂલો થવાની શક્યતાઓ રહે છે.

- સિવિલ રજિસ્ટ્રેશન સીસ્ટમ (CRS) :

- CRS નો ઉદ્ભવ અને વિકાસ :

19 મી સદીના મધ્ય ભાગથી ભારતમાં સિવિલ રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમની શરૂઆત થઈ છે. 1886 માં સમગ્ર બ્રિટિશ ભારતમાં સ્વૈચ્છિક નોંધણી પૂરી પાડવા માટે કેન્દ્રીય જન્મ અને મરણ નોંધણી કાયદાની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. સ્વતંત્રતા પછી, જન્મ અને મૃત્યુની નોંધણીમાં એકરૂપતા અને તુલનાત્મકતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે 1969 માં જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી કાયદો (Registration of Birth and Death-RBD Act) બનાવવામાં આવ્યો અને તેના આધારે મહત્વપૂર્ણ આંકડાઓનું સંકલન કરવામાં આવ્યું હતું. આ કાયદાના-અમલ સાથે, ભારતમાં જન્મ અને મરણની નોંધણી ફરજિયાત બની છે.

- જન્મ-મરણની નોંધણી માટેની જોગવાઈઓ :

- સમય :

જન્મ/મરણની નોંધણી માટે 21 દિવસનો સમય (સામાન્ય સમયગાળો) હોય છે. દિવસના સમયગાળા દરમ્યાન જન્મ/મરણની નોંધણી કરાવવી આવશ્યક છે.

- ફી:

જો નિર્ધારિત 21 દિવસના સામાન્ય સમયગાળામાં સત્તાધિકારમાં નોંધણી માટે જન્મ અથવા મૃત્યુની ઘટનાની જાણ થાય તો કોઈ ફી વસૂલ કરવામાં આવતી નથી.

- સામાન્ય સમયગાળા પછી નોંધણી :

21 દિવસનો સમય (સામાન્ય સમયગાળો) વીતી જાય પછી જન્મ મરણની નોંધણી કરવાની હોય તો તેના માટે સેક્શન-13 હેઠળ જોગવાઈ છે. આવા કિસ્સામાં નિયત ફી ભરવી પડે છે.

- નોંધણી કોણ કરાવી શકે ? :

કુટુંબમાં જન્મ કે મરણની ઘટનાના કિસ્સામાં નોંધણી કુટુંબના વડા એ સંબંધિત રજિસ્ટ્રાર /સબ રજિસ્ટ્રારને કરાવવાની હોય છે તેની ગેરહાજરીમાં નજીકના સગા નોંધણી કરાવી શકે છે. આ ઉપરાંત નિયત Auxiliary Nurse Midwife (ANM), આંગળવાડી તથા આશા વર્કર દ્વારા પણ નોંધણી કરાવી શકાય છે. દવાખાના કે આરોગ્ય કેન્દ્રમાં જન્મ કે મરણની ઘટનાના કિસ્સામાં નોંધણીની જવાબદારી તબીબી અધિકારી/ઇનચાર્જ અથવા તેમના દ્વારા અધિકૃત વ્યક્તિની હોય છે.

- નોંધણી માટે વિભાગ/અધિકારી :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી કાયદાના સેક્શન 7 હેઠળ મ્યુનિસિપાલિટી, પંચાયત તેમજ અન્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓના ક્ષેત્રમાં જન્મ અને મરણ નોંધણી માટે રજિસ્ટ્રારની નિમણૂક કરવામાં આવેલી છે. ઉપરાંત સેક્શન 7(5) હેઠળ સબ-રજિસ્ટ્રારની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. દેશના મોટા ભાગના રાજ્યોમાં ગ્રામીણ ક્ષેત્રે જન્મ અને મરણ નોંધણી

માટે મુખ્યત્વે રજીસ્ટ્રાર, સબ રજીસ્ટ્રાર કાર્યરત છે. તેમજ મોટા ભાગના રાજ્યોમાં સરકારી દવાખાના તથા CHO/PHC માં મેડીકલ ઓફિસર સમકક્ષ અધિકારી કાર્યરત છે. શહેરી વિસ્તારમાં જન્મ મરણની નોંધેલી માટે મ્યુનિસિપલ હેડ ઓફિસર/સમકક્ષ અધિકારી હોય છે.

• જન્મ/મરણ નોંધણીનું માળખું :

કેન્દ્ર સરકારના રજિસ્ટ્રાર જનરલ સમગ્ર દેશમાં નોંધણીની પ્રવૃત્તિઓનું સંકલન કરે છે અને એકીકૃત કરે છે. જેમની હેઠળ રાજ્યમાં ચીફ રજીસ્ટ્રાર, જિલ્લા રજીસ્ટ્રાર, રજીસ્ટ્રાર અને સબ રજીસ્ટ્રાર કામગીરી કરે છે. દેશમાં ઓપરેશન્સના નિયામકશ્રી એ ભારતના રજિસ્ટ્રાર, જનરલ ઓફિસના પેટા-સંકલન કચેરીઓ છે. એ આ ઓફિસો જન્મ અને મૃત્યુની નોંધણી રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલી કર્મચારીઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. સેન્સસ તેમના સંભવિત રાજ્ય/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં એક્ટના કાર્યની દેખરેખ માટે જવાબદાર છે. નોંધણી કાર્યની દેખરેખ રાખવા માટે 19 રાજ્યોમાં આરોગ્ય વિભાગના ચીફ રજિસ્ટ્રાર છે; 12 રાજ્યોમાં અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગના અને બાકીના રાજ્યોમાં તે સ્થાનિક સરકારનો વિભાગ છે. દરેક રાજ્યમાં આંતર વિભાગીય સંકલન સમિતિ (આઈડીસીસી)ની રચના કરવામાં આવી છે. જિલ્લા સ્તરે, સમન્વય સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી છે.

- સેન્સસ ઓપરેશન્સના ડાયરેક્ટરની કામગીરી :
- રજિસ્ટ્રાર જનરલ ઇન્ડિયા વતી રાજ્ય સરકાર સાથે સંકલન.
- આરબીડી એક્ટ, 1969ની વિવિધ જોગવાઈઓના અમલીકરણની દેખરેખ.
- સ્થાનિક સ્તરે જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણીના મહત્ત્વ પર પ્રચાર.

- નાગરિક નોંધણી પ્રણાલી હેઠળ કામ કરતા રિજિસ્ટ્રેશન કાર્યાલયોને તાલીમ આપવા માટે અને કાનૂની સીઆર રેકોર્ડ્સ જાળવવા અને તેના માટે ચીફ રજિસ્ટ્રારને સહાય કરવી.
- રાજ્યમાં કોમ્પ્યુટરાઈઝેશન દ્વારા રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમનું આધુનિકીકરણ.
- ચીફ રજિસ્ટ્રાર સાથે માસિક બેઠક.
- જિલ્લા કક્ષાએ માસિક સભાઓ સુનિશ્ચિત કરવી.
- નાગરિક નોંધણીની સિસ્ટમ હેઠળ ઓછામાં ઓછા એક મહિનામાં નોંધણી એકમોનું નિયમિત નિરીક્ષણ.

➤ જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણીનો વ્યાપ :

CRS નોંધણી ડેટા (2016) મુજબ, દેશમાં જન્મ નોંધણી 86% અને મૃત્યુ નોંધણી 78% થઈ. 15 રાજ્ય / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ 100% જન્મ નોંધણી પ્રાપ્ત કરી છે; 9 રાજ્યો / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં 80-99% નોંધણી થઈ છે તથા 9 રાજ્યો/કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાં 50-80% જન્મ નોંધણી થઈ છે. તેવી જ રીતે 12 રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોએ 100% મરણ નોંધણી કરી છે, 7 રાજ્યો/ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં 80-99% વચ્ચે છે, 6 રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો 50-80% ની છે તથા 5 રાજ્યો/કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશો 50% થી નીચે છે.

- તબીબી પ્રમાણપત્ર (Medical Certification of Cause of Death MCCD) :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી એક્ટ 1969 હેઠળ મૃત્યુના તબીબી પ્રમાણપત્રની યોજના અમલમાં મુકવામાં આવી છે. જે અન્વયે મૃત્યુના કારણોની માહિતી તેમજ વસ્તીના આરોગ્ય વલણોનું

નિરીક્ષણ પુરા પાડવામાં છે. શહેરી વિસ્તારમાં હોસ્પિટલોમાં આ સુવિધાનો વ્યાપ વધુ છે.

➤ જન્મ/મરણ નોંધણી પદ્ધતિમાં તાજેતરના સુધારાઓ :-

- જન્મ અને મૃત્યુના નોંધણી માટે સોફ્ટવેર એપ્લિકેશન :

જન્મ અને મૃત્યુની ઓનલાઇન અને ઓફલાઇન નોંધણી માટેની સોફ્ટવેર એપ્લિકેશન વિકસાવવામાં આવી છે. જે અંતર્ગત જન્મ-મરણ નોંધણી, પ્રમાણપત્રો અને આંકડાકીય કોષ્ટકો અને રીપોર્ટ આ તમામને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. વર્તમાનમાં આ એપ્લિકેશન અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ છે અને 13 ભારતીય ભાષાઓમાં કસ્ટમાઇઝ કરવામાં આવી રહી છે.

- સંસ્થાઓનું ડેટાબેઝ :

તબીબી સંસ્થાઓનું રાષ્ટ્રવ્યાપી ડેટાબેઝ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાપક ડેટાબેઝમાં સંસ્થાઓનું સરનામું, ટેલિફોન નંબર અને અન્ય સંપર્ક વિગતો હોય છે, જ્યાં ઘટનાઓ થાય છે, આઈસીટી સક્ષમ પ્લેટફોર્મ દ્વારા સંસ્થાઓમાં થતી નોંધણીની ઇલેક્ટ્રોનિકલી દેખરેખ રાખવાની યોજના છે.

- સંસ્થાકીય ઘટનાઓની દેખરેખ માટે અરજી :

નોંધણી માટે ઇવેન્ટ મોનિટરિંગ સિસ્ટમ નામની એસએમએસ આધારિત એપ્લિકેશન વિકસાવવામાં આવી છે અને હાલમાં તે પાઈલોટ પરીક્ષણ હેઠળ છે. આ એપ્લિકેશન સંસ્થાઓના સ્તરે ઇવેન્ટ્સ (જન્મ-મરણ)ને ટ્રેક કરવાનો અને નોંધણીની ખાતરી કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

- રજીસ્ટ્રારની ક્ષમતા નિર્માણ :

નોંધણી કાર્યકરોને 13 ભાષાઓમાં તાલીમ આપવા માટે એક પ્રમાણભૂત તાલીમ માર્ગદર્શિકા વિકસાવવામાં આવી છે. રાજ્ય સરકારોને

નાણાકીય સહાય આપીને નોંધણી કાર્યલયોની નિયમિત તાલીમ રજૂ કરવામાં આવી છે.

- ડેટા ડિજિટાઇઝેશન :

જૂના રેકોર્ડ્સ ડિજિટલ ફોર્મમાં પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રોજેક્ટ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઇલેક્ટ્રોનિક ફોર્મેટમાં રજિસ્ટર્સ સંગ્રહમાં મદદ કરશે અને રેકોર્ડ્સમાં સરળ એક્સેસની મંજૂરી આપશે.

- પ્રચાર :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી પર સઘન મલ્ટી-મોડલ પ્રચાર અને જાગરૂકતા અભિયાન પહેલાથી ચાલી રહ્યું છે. નોંધણી સિસ્ટમ (Civil Registration and Vital Statistic - CRVS) ના કવરેજને વધારવા માટે આ પ્રચાર તમામ પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં વિસ્તૃત કરવા માટે યોજના ઘડવામાં આવી છે.

- માંગ જનરેશન :

જન્મ અને મૃત્યુ નોંધણી માટે માંગ જનરેશન માટે નીતિનું વાતાવરણ બનાવવું એ નોંધણી સિસ્ટમને મજબૂત બનાવવા માટે રચાયેલ રાષ્ટ્રીય ટાસ્ક ફોર્સ દ્વારા ઓળખાયેલી મૂળભૂત આવશ્યકતાઓનું એક છે. તેની ભલામણો મુજબ, ઘટનાઓની નોંધણી સરકારની વિવિધ કલ્યાણ યોજનાઓ સાથે જોડાઈ છે.

- રાષ્ટ્રીય વસ્તી નોંધણી :

દેશમાં રાષ્ટ્રીય વસ્તી નોંધણી (એનપીઆર)ની સ્થાપનાની પ્રક્રિયા કાર્યરત છે. નાગરિકના રાષ્ટ્રીય નોંધણીની રચના અને રાષ્ટ્રીય ઓળખકાર્ડના મુદ્દા તરફ આ પહેલું પગલું છે. નાગરિક નોંધણી સિસ્ટમ એનપીઆર સાથે જોડવામાં આવી છે.

- મુખ્ય/મરણ નોંધણીના ફાયદા :-

- a) શાળાઓમાં પ્રવેશ માટે
- b) રોજગાર માટે ઉંમરની સાબિતી માટે.

- c) લગ્નમાં ઉંમરના પુરાવા માટે.
d) પિતૃત્વ સ્થાપિત કરવા.
e) ચૂંટણી કાર્યમાં ઉંમરની સાબિતી માટે.
f) વિમા હેતુઓ માટે ઉંમરની સાબિતી માટે.
g) રાષ્ટ્રીય વસ્તી નોંધણીમાં નોંષ માટે.
h) સંપત્તિના વારસાના હેતુ માટે.
i) વીમા/અન્ય કંપનીઓ પાસેથી ધીમો લેવા માટે.
- નાગરિક નોંધણી પદ્ધતિનું મહત્ત્વ :
- જન્મ મરણના આંકડાઓનો મહત્ત્વનો સ્ત્રોત છે.
 - તેના આધારે કાનૂની ઓળખ થઈ શકે છે.
 - નાગરિકના અધિકારો માટે આધાર પૂરો પાડે છે.
 - સરકાર દ્વારા અપાતા સામાજિક લાભો માટે ઉપયોગી છે.
 - સામાજિક-આર્થિક આયોજન માટે ઉપયોગી છે.
 - સામાજિક ક્ષેત્રના કાર્યક્રમોના મૂલ્યાંકન માટે ઉપયોગી છે.
 - જાહેર આરોગ્ય પ્રણાલિના વિકાસ માટે ઉપયોગી છે.
 - વહીવટી અને આંકડાકીય રીતે ઉપયોગી છે.
- નાગરિક નોંધણી પદ્ધતિની મર્યાદા :
- અપૂરતી આંતરમાળખાકીય સુવિધા
 - અપૂરતી ઈન્ટરનેટની સુવિધા
 - રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે અસમાન વિકાસ
 - અપૂરતી આંકડાકીય માહિતી
 - અપૂરતો સ્ટાફ
 - ગ્રામીણ ક્ષેત્રે નોંધણી પ્રત્યેક ઉદાસીનતા
 - સ્ટાફને અપૂરતું વળતર
 - વિવિધ વિભાગો વચ્ચે સંકલનનો પ્રશ્ન

- વસ્તી વિષયક સર્વે : નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS)

નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે એ સમગ્ર દેશમાં પરિવારોના પ્રતિનિધિ નમૂના (સેમ્પલ)માં હાથ ધરવામાં આવતા મોટા પાયાના અને મલ્ટી રાઉન્ડ સર્વેક્ષણ છે. જેના દ્વારા દેશના પરિવારોની આરોગ્ય વિષયક વિવિધ માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે. અત્યાર સુધીમાં દેશમાં કુલ ચાર નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે NFHS-1 (1992-93), NFHS-2 (1998-99), NFHS-3 (2005-06) અને NFHS-4 (2014-15) હાથ ધરવામાં આવ્યા છે. તમામ રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સ્વાસ્થ્ય સર્વેક્ષણો ભારત સરકારના આરોગ્ય અને પરિવાર કલ્યાણ મંત્રાલય સંચાલન હેઠળ તેમજ વસ્તી વિષયક વિજ્ઞાનોની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા, મુંબઈ (નોડલ એજન્સી) દ્વારા સહયોગ કરવામાં આવ્યા છે. આ તમામ ચાર સર્વેક્ષણ માટે ICF ઈન્ટરનેશનલ (અગાઉ મેક્રો ઈન્ટરનેશનલ), મેરીલેન્ડ, (USA) એ ટેકનિકલ સહાય કરી છે.

- રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક આરોગ્ય મોજણીના હેતુઓ / ઉદ્દેશ્યો :

- પ્રજનન કર, કુટુંબના કદના વલણોનો અભ્યાસ કરવો.
- કુટુંબ નિયોજનના સાધનોની માંગ, કુટુંબ નિયોજન વિશે લોકોની જાણકારી અને કુટુંબ નિયોજનની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિશેની માહિતી એકત્રિત કરવી.
- સ્તનપાન અને પૂરક ખોરાક વિશેની જાણકારી મેળવવી.
- બિન-ઇચ્છિત ગર્ભધારણની કક્ષા તથા ગર્ભધારણ પહેલાં આરોગ્ય સેવાઓનો ઉપયોગની માહિતી મેળવવી.

- બાળકોનું પોષણ, આરોગ્ય, રસીકરણ, બાળ મૃત્યુ અને નવ-પ્રસૂતિના મૃત્યુ દર વગેરે વિશેની માહિતી મેળવવી.
- બાળકો તેમજ માતાના સ્વાસ્થ્યના સામાજિક-આર્થિક અને વસ્તી વિષયક નિર્દેશકો વિશે જાણકારી મેળવવી.
- માતાઓ અને બાળકોની આરોગ્યની જાણકારી તેમજ તેમને ઉપલબ્ધ આરોગ્ય સુવિધાઓ વિશે અંદાજ મેળવવો.
- મહિલાઓની સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ અને ધરેલું હિંસાની સ્થિતિ, શિક્ષણ અને જીવનધોરણ સંબંધિત માહિતી મેળવવી.
- બાળકો તથા મહિલાઓના વજન વિશેની માહિતી મેળવવી.
- બાળકો તથા મહિલાઓના પોષણ સ્તર વિશે માહિતી મેળવવી.
- પરિવારોનું ભાડ સુપ પરીક્ષા કરવું. 3 વર્ષથી નીચેની બાળકીઓ અને બાળકોમાં હિમોગ્લોબિન સ્તર વિશે જાણકારી મેળવવી અને સમગ્ર ભારતમાં એનિમિયાની માહિતી મેળવવી.
- 3 વર્ષથી નીચેના બાળકોના લોહીમાં ઝેરી પાતુઓનું પ્રમાણ જાણવું. મુંબઈ અને દિલ્હીનાં જેવા મહાનગરીય શહેરોમાં વધારાના પરીક્ષણ પર ભાર મુકવો.
- ભારતના પરિવારો દ્વારા ખોરાકમાં ઉપયોગમાં લેવાતા આયોડાઈઝડ મીઠાની માત્રા વિશે જાણકારી મેળવવી.

➤ ચોથો નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS-4)

નેશનલ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે (NFHS-4) 2014-15 માં હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. તેના માટે નાણાંકીય સહાય ભારત સરકાર, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એજન્સી ફોર ઇન્ટરનેશનલ ડેવલપમેન્ટ (USAID) આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસ વિભાગ, બિલ અને મેલિન્ડા

ગેટ્સ ફાઉન્ડેશન, UNICEF યુનાઈટેડ નેશન્સ પોપ્યુલેશન ફંડ અને મેકઆર્થર ફાઉન્ડેશન દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવી હતી. આ સર્વેક્ષણના HIV ઘટક માટે તકનીકી સહાય રાષ્ટ્રીય એઈડ્સ નિયંત્રણ સંસ્થા (NACO) અને રાષ્ટ્રીય એઈડ્સ સંશોધન સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવી હતી. NFHS-4 એ ભારતના દરેક 29 રાજ્યો અને તમામ 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં ડેટા એકત્રિત કરનાર સૌ પ્રથમ ફેમિલી હેલ્થ સર્વે છે. કારણ કે અગાઉના ત્રણેય સર્વેનો વ્યાપ આટલો ન હતો. ઉપરાંત, NFHS-4 એ સૌ પ્રથમ વખત, 2011 ની વસ્તી ગણતરીમાં સમાવિષ્ટ દેશના તમામ 640 જિલ્લાઓ માટે જિલ્લો સ્તરે મોટા ભાગના સૂચકાંકોનો અંદાજ પૂરો પાડે છે. NFHS-4 માં 15-49 વર્ષની વયની સ્ત્રીઓ અને 15-54 વર્ષની વયના પુરુષોની મુલાકાત લેવામાં આવી છે.

➤ સંદર્ભ સૂચિ :

1. કપિલ પી. ઘોસિયા, 'વસ્તીશાસ્ત્ર', યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ. તૃતીય આવૃત્તિ, વર્ષ : ૨૦૨૩
2. એજન પૃ.૨૨ થી ૨૫
3. એજન પૃ. ૨૬ થી ૨૮
4. એજન પૃ. ૩૦ થી ૩૨